

УДК 719:930.85(083.97)(477)

DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.14

ПАМ'ЯТКООХОРОННІ ПРОГРАМИ В УКРАЇНІ У 1991–2021 РР.: ЗМІСТ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ

Гаврилюк Світлана,

докторка історичних наук, професор,
завідувачка кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства
та інформаційно-аналітичної діяльності
Волинського національного університету
імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0002-5142-7464

Гаврилюк Олександр,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України та археології
Волинського національного університету
імені Лесі Українки

У статті висвітлюється зміст пам'яткоохоронних програм, які з початку 1990-х рр. були реалізовані в Україні і окремі з яких впроваджуються в життя у XXI ст. Звернена увага на програми створення нових та реорганізації історико-культурних та історико-архітектурних заповідників, що функціонують у нинішній час, відтворення втрачених визначних пам'яток архітектури. Охарактеризовано програми дослідження пам'яток українського козацтва, вивчення некрополів, зокрема, військових поховань XX ст., фіксації об'єктів культурної спадщини на територіях, що постраждали внаслідок катастрофи на Чорнобильській атомній електростанції. Показано, що непоправні втрати нерухомих пам'яток, спричинені катастрофою 1986 р., зумовили організацію діяльності з порятунку об'єктів, що й тепер зберігають історико-мистецьку цінність. Змістом роботи органів влади стали заходи з практичного збереження й представлення пам'яток, які навіть у найскладніші десятиліття не повинні залишитися без опіки держави.

Аналізуються програми з належного представлення культурного надбання України у Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, підготовки багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України». Зокрема, звернена увага на злободенну потребу охорони поданих у цьому виданні пам'яток. До сучасних пам'яткоохоронних програм віднесений проєкт «Велика реставрація», що реалізовується в межах національної програми «Велике будівництво», ініційованої Президентом України Володимиром Зеленським 18 серпня 2020 р. Зроблено висновок про потребу подальшої реалізації пам'яткоохоронних заходів як вагомого складника діяльності України зі збереження культурної спадщини.

Ключові слова: пам'яткоохоронні програми, культурна спадщина, історико-культурні заповідники, пам'ятки архітектури, Список всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, програма «Велика реставрація».

Havryliuk Svitlana, Havryliuk Oleksandr. Monument preservation programs in Ukraine in 1991–2021: content and implementation

The article highlights the content of monument preservation programs implemented in Ukraine since the early 1990s, and some of them carried out in the XXI century. It draws attention to creating new and reorganizing historical-cultural and historical-architectural reserves, functioning at present, and reproducing lost architectural monuments. The article characterizes research programs related to the monuments of Ukrainian Cossacks, the study of necropolises, such as military burials of the XX century, and fixing the objects of cultural heritage at the territories affected by the Chernobyl catastrophe. The paper demonstrates that the irreparable loss of immovable monuments caused by the 1986 catastrophe led to implementing activities to save objects with significant historical and artistic value. The authorities focus on practical preservation and presentation of monuments, which should not remain without proper state care, even in the most arduous decades.

The article analyzes programs related to the proper presentation of Ukrainian cultural heritage in the UNESCO World Heritage List, preparing the multi-volume encyclopedic edition "Collection of Historical and Cultural Monuments of Ukraine." In particular, the paper draws attention to the urgent need to protect the monuments presented in this publication. Modern monument preservation programs include the Great Restoration project, implemented within the national "Great Construction" program, initiated by the President of Ukraine Volodymyr Zelensky on August 18, 2020. It emphasizes the need for monument preservation measures as a significant component of Ukraine's cultural heritage preservation activities.

Keywords: monument preservation programs, cultural heritage, historical-cultural reserves, architectural monuments, UNESCO World Heritage List, the Great Restoration program.

Впродовж своєї історії український народ, як і кожна з цивілізованих світових спільнот, став творцем визначних національних культурних цінностей. Вагому їх частку складають нерухомі пам'ятки – археологічні, історичні, монументального мистецтва, архітектури, містобудування, науки і техніки, ін. Чимало з них зникли з лиця землі, особливо у ХХ ст., коли українські землі відчували на собі трагізм подій Першої та Другої світових воєн, варварське ставлення до пам'яток, особливо культових, радянського тоталітарного режиму. Відновлення у 1991 р. незалежності України, її розбудова дали змогу українському соціуму порушити питання про вжиття невідкладних заходів для належної охорони національної нерухомої культурної спадщини. Одним з конкретних складників цього процесу стала розробка та реалізація протягом 1991–2021 рр., хоча досить неоднозначно й суперечливо, низки державних пам'яткоохоронних програм.

Проблематика розробки та реалізації таких програм перебуває у полі зору національної історичної науки, а також окремих напрямів інших наукових дисциплін гуманітарного спрямування. Певні здобутки в означеній галузі належать О. Худолей, яка в історіографічному дослідженні звернула увагу на окремі досягнення і невирішені питання у висвітленні теми пам'яткоохоронної діяльності в незалежній Україні [1]. Питання впровадження пам'яткоохоронних програм на прикладах окремих об'єктів культурної спадщини України авторка порушила у низці публікацій, що побачили світ на початку ХХІ ст. [2; 3; 4]. З досліджень наступних років варто виокремити праці О. Титової [5], Г. Денисенко [6], колективне дослідження про культурну спадщину в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України» [7]. Пам'яткоохоронні програми Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОІПК), що реалізовувалися впродовж 1966–2018 рр., проаналізували В. Гоменюк та А. Горькова [8]. У матеріалі, що стосувався незалежної України, мова йшла насамперед про здобутки товариства, його обласних організацій у вивченні, збереженні та охороні об'єктів культурної спадщини різних історичних епох. Проте тут практично не акцентується увага на слабких сторонах, пов'язаних з охороною пам'яток в Україні означеного періоду. Публікації О. Гаврилюка і С. Гаврилюк стосуються історії пам'яткоохоронної діяльності та викликів сьогодення у сучасній національній пам'яткоохоронній справі, нагальне розв'язання яких залишається актуальним і нині [9; 10].

Мета статті полягає у висвітленні змісту пам'яткоохоронних програм, що з початку 1990-х рр. реалізовувалися в Україні і окремі з яких продовжують впроваджуватися у ХХІ ст. До таких пам'яткоохоронних програм належать створення нових та реорганізація уже діючих історико-культурних та історико-архітектурних заповідників; відтворення втрачених визначних пам'яток архітектури; дослідження пам'яток українського козацтва; дослідження некрополів, зокрема, військових поховань ХХ ст.; фіксація об'єктів культурної спадщини на територіях, що постраждали внаслідок катастрофи на Чорнобильській атомній електростанції (АЕС); програма з належного представлення культурного надбання України у Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО; підготовка багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України». До програм сьогодення варто зарахувати проект «Велика реставрація», що реалізовується в межах національної програми «Велике будівництво», ініційованої 18 серпня 2020 р. Президентом України Володимиром Зеленським [11].

Серед названих програм на чільне місце слід поставити Програму зі створення нових й реорганізації уже діючих історико-культурних та історико-архітектурних заповідників. Так, уже в першій половині 1990-х рр. започатковано і реорганізовано з наданням більш вагомого статусу – «національний» – 32 державних заповідники («Гетьманська столиця», Батурин; «Поле Берестецької битви»; заповідники у Дубно, Бахчисарай, Новгород-Сіверському, ін.). Статус для заповідників та порядок його набуття визначав Указ Президента України від 11 жовтня 1994 р. «Про національні заклади культури». Станом на 1999 р. в Україні нараховувалося 54 історико-культурні та історико-архітектурні заповідники, у 2011 р. – 63 [9, с. 473]. На 1 січня 2021 р. в Україні функціонувало 65 таких заповідників, 20 з яких мають статус національних [12; 13]. Найпізніше у їх переліку з'явився Державний історико-культурний заповідник «Державотворці Сіверщини». Рішення про його створення ухвалене Кабінетом міністрів України 19 червня 2019 р. Передбачалося, що він включатиме комплекс пам'яток архітектури села Гамаліївка та міста Шостка Сумської області. Серед них Гамаліївський Харлампіївський монастир – пам'ятка архітектури національного значення, один з останніх монастирів-фортець, побудованих в Україні, де знаходиться усипальниця двох гілок родини Скоропадських. Утім, Кабінет Міністрів України постановою № 758 від 21 липня 2021 р. ліквідував цей заповідник на підставі скасування власної постанови від 19 червня 2019 р. як такої, що не була реалізована [14]. Натомість ще не зникла перспектива організації історико-культурного заповідник «Родина Симиренків» у селі Мліїв на Черкащині. Про це йшлося у постанові Верховної Ради України від 14 травня 2019 р. за № 2716-VIII, у якій Міністерству культури було рекомендовано спільно з Черкаською обласною державною адміністрацією опрацювати означене питання.

Сьогодні у роботі заповідників нагромадилося чимало проблем. Серед головних – недотримання пам'яткоохоронного законодавства, недосконалість загальнодержавної системи управління заповідниками. Заповідники не володіють виключними правами на охорону нерухомих об'єктів культурної спадщини, що знаходяться на їх території, так і на саму територію. Це великою мірою не дає можливості реалізовувати заходи з реставрації пам'яток, оберігати територіальні межі заповідників від непоодиноких зазіхань з комерційною метою. Злободенними є проблеми державного фінансування заповідників, не резервуються вагомі історико-культурні комплекси для наступної організації заповідників [10].

Впродовж кінця 1990–2008 рр. реалізовувалася масштабна за задумом і задіяними ресурсами державна програма відтворення втрачених визначних пам'яток архітектури. Ця програма стала практичним втіленням громадської думки, спрямованою на повернення з небуття духовних скарбів України, особливо важливих як національні символи. Її ініціатором став Олесь Гончар, який очолив рух української громадськості щодо відтворення Михайлівського Золотоверхого монастиря, зруйнованого у 1934 р. Тому заснований у червні 1996 р. Всеукраїнський фонд відродження визначних пам'яток історико-культурної спадщини був названий в честь письменника. Головою правління Фонду став Петро Тронько.

У квітні 1999 р. Кабінет міністрів України затвердив Програму відтворення визначних пам'яток історії та культури України. До списку увійшло 56 об'єктів культурної спадщини – як окремих пам'яток, так і ансамблів та комплексів: Михайлівський Золотоверхий собор та Успенський собор Києво-Печерської лаври (знищений радянськими диверсантами за допомогою радіокерованої міни 3 листопада у 1941 р.), історико-архітектурний ансамбль Старого міста у Кам'янці-Подільському, замки у Бережанах на Тернопільщині та Корці на Рівненщині, об'єкти, пов'язані з історією запорізького козацтва на острові Хортиця, ін.

Результатом реалізації Програми стали відбудова і освячення Михайлівського Золотоверхого собору (1999 р.), Успенського собору Києво-Печерської лаври (2000 р.), собору св. Володимира у Севастополі (2004 р.), церкви Різдва Христового у Києві (2005 р.), в якій відспівували Тараса Шевченка перед похованням на Чернечій горі у Каневі та деякі інші [7, с. 59–60]. До суперечливих моментів реалізації цієї Програми слід віднести те, що частина фахівців-пам'яткознавців не сприйняла і негативно віднеслася до такої форми охорони культурної спадщини (Леонід Прибега, Олена Годованюк, ін.). Відомий український пам'яткознавець Сергій Кот в інформаційно-аналітичних матеріалах до парламентських слухань 18 квітня 2018 р. стосовно охорони культурної спадщини зауважив, що з 2008 р. Програма не реалізовується і масштабних робіт не проводиться [15, с. 972].

Натомість і сьогодні в Україні втілюється у життя державні Програми дослідження пам'яток українського козацтва «Січі козацькі» та «Гетьманські столиці». Їх передвісниками можна вважати започатковані ще у 1989 р. УТОПК експедиції «Запорозька Січ: зруйноване й уціліле», що продовжуються й нині. Підсумком цих експедицій стали створення науково-дослідного Центру «Часи козацькі» у Києві під керівництвом професора Дмитра Телегіна, проведення щорічних науково-практичних конференцій, випуск навчальних посібників, монографій тощо. Вивчення пам'яток козацької доби поширилося всією Україною [8, с. 13–15]. Враховуючи історичне значення й заслуги українського козацтва у ствердженні української державності та суттєвий внесок у сучасний процес державотворення, 7 серпня 1999 р. з'явився Указ Президента України про встановлення Дня українського козацтва, який відзначається щорічно 14 жовтня в День Покрови Пресвятої Богородиці [16]. З 2002 р. і по сьогодні діє Національна програма відродження та розвитку українського козацтва. Черговий її етап охоплює 2017–2022 рр. Виконанню цієї Програми сприяє проект закону «Про козацтво й козацькі організації», внесений на розгляд Верховної Ради України 13 березня 2018 р. У ньому ще раз підкреслена необхідність вивчення культурної спадщини українського козацтва.

До державних пам'яткоохоронних програм, практичні заходи щодо яких здійснюються, хоча і з певними проблемами, відноситься програма з дослідження некрополів, зокрема тих, що стосуються подій воєнної історії ХХ ст. Відомо, що протягом ХХ ст. українські землі були теренами, де розгорталися битви Першої та Другої світових воєн, де впродовж 1917–1921 рр. молоді українські національні держави вели збройну боротьбу за своє існування, де під час Другої світової війни діяв Рух Опору різного політичного та етнічного забарвлення, а після її закінчення – український повстанський рух. Фіксація, вивчення та збереження таких пам'яток за комуністичної системи були вибірковими. Це зумовило забуття й руйнацію багатьох з них, що спричинило випадання з історичного процесу низки пластів минувшини. Тому дослідження військових некрополів як свідків трагічних і водночас героїчних подій воєнної історії ХХ ст. залишається актуальним з історичного, суспільно-політичного, освітньо-виховного, пам'яткоохоронного погляду, зберігає гостру актуальність сьогодні [6].

Увага зверталася на реалізацію програми щодо фіксації об'єктів культурної спадщини на територіях, постраждалих внаслідок катастрофи на Чорнобильській АЕС. Стосовно розташованих тут нерухомих

пам'яток, то вже з кінця 1980-х – початку 1990-х рр. за ініціативою УТОПК та редакції часопису «Пам'ятки України» було обстежено 31 тодішній район Волинської, Житомирської, Київської, Рівненської та Чернігівської областей, виявлено і задокументовано понад 2,5 тис. пам'яток [7, с. 60].

Історико-культурний аспект Чорнобильської трагедії тривалий час перебував у центрі уваги наукового часопису «Пам'ятки України», за ініціативи якого в 1989 р. була проведена перша експедиція. Головним її результатом стали пропозиції щодо порятунку культурної спадщини в зоні – збір предметів народної культури, документів, їх облік і каталогізація, фотофіксація будівель традиційної народної архітектури. 1 серпня 1990 р. Верховна Рада України ухвалила рішення про створення при Державному комітеті з питань Чорнобильської катастрофи спеціалізованої історико-культурологічної експедиції. Метою її роботи стали виявлення, збереження та охорони пам'яток історії, архітектури й культури на відселених територіях. Зі створенням спеціального органу робота з дослідження пам'яток на вражених радіацією теренах набула системнішого й цілеспрямованішого характеру. У травні 1993 р. Верховна Рада України затвердила «Концепцію національної програми ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, соціального захисту громадян на 1993–1994 рр. і на період до 2000 року». В рамках реалізації державної програми в 1994–1996 рр. були проведені польові дослідження київського Полісся, зокрема 52 населених пунктів Іванківського та Поліського районів Київської області. Протягом 1995 р. археологи обстежили 45 населених пунктів, а в 1997 р. – 77 сіл 17 сільських рад Овруцького району Житомирської області.

Надзвичайно цінним для вивчення ситуації, що склалася з історико-культурною спадщиною в зоні чорнобильського лиха, є залучення до вивчення проблеми фахових наукових колективів. Впродовж 1995–2001 рр. були укладені угоди з дослідження пам'яток на забруднених територіях з Міністерством надзвичайних ситуацій, Інститутом археології НАН України, Інститутом історії НАН України, Інститутом мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Рильського НАН України, Інститутом українознавства імені І. Крип'якевича НАН України (м. Львів). Результатом виявилася підготовка низки матеріалів і рекомендацій стосовно охорони пам'яток. У наступні роки в зв'язку із скороченням фінансування ці дослідження припинилися, поза увагою залишилася територія зон радіоактивного забруднення, яка охоплює 2 139 населених пунктів у 12 областях України. Одним з ініціаторів та активних учасників виконання цієї Програми стала українська поетеса Ліна Костенко. Сьогодні Програма продовжує реалізовуватися, щоправда, з деякими труднощами. Основний її напрям тепер – музеєфікація окремих об'єктів культурної спадщини (місто Прип'ять, ін.).

Вагомої уваги Україна надає реалізації Програми щодо належного представлення національного культурного надбання у Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Перші дві пам'ятки української історії та культури – собор св. Софії з прилеглими монастирськими спорудами та Києво-Печерська лавра (під одним номером) – за рішенням міжнародного комітету ЮНЕСКО зі збереження всесвітньої культурної і природної спадщини увійшли до Списку у грудні 1990 р. Після 1991 р. завдяки зусиллям українських науковців та дипломатів Програма щодо представлення національного культурного надбання України у Списку розпочинає втілюватися масштабніше. На сьогодні до нього включені сім об'єктів нерухомої культурної спадщини України: ансамбль історичного центру міста Львова (1998 р.), геодезична дуга Струве (2005 р., 4 об'єкти від України), букові праліси Карпат (2007 р., спільна українсько-словацька транскордонна номінація, розширена у 2011 р. за рахунок включення до Списку давніх букових лісів Німеччини), резиденція митрополитів Буковини і Далмації у Чернівцях (2011 р.), місто Херсонес з околицями поблизу Севастополя (2013 р.), дерев'яні церкви карпатського регіону України і Польщі (2013 р., 16 церков, всі вони українського походження, 8 об'єктів на території України) [7, с. 60–61; 16, с. 177–179].

До попереднього переліку об'єктів, які номінуються на включення до Списку, внесено ще 16 нерухомих пам'яток (історичний центр Чернігова, культурний ландшафт каньйону у Кам'янці-Подільському, могила Тараса Шевченка і заповідник у Каневі, археологічний об'єкт Кам'яна Могила, Бахчисарайський палац, карстові печери на Тернопільщині, ін.). Таких об'єктів від України може бути значно більше, однак їх не завжди представницький вигляд, порушення законодавства стосовно охорони пам'яток, неналежне оформлення і подання документації гальмують внесення об'єктів до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Можна сподіватися, що реалізація ініційованої Президентом України Володимиром Зеленським 18 серпня 2020 р. Програми «Велика реставрація» як складника ширшої програми «Велике будівництво» дасть змогу зрушити справу з місця.

Чи не наймасштабнішою державною пам'яткоохоронною Програмою незалежної України можна вважати підготовку багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України». З початку 1990-х рр. вона отримала належне правове, а згодом і видавниче забезпечення [17; 7, с. 60–63].

На сьогодні побачили світ значна частина випусків цієї 28-томної енциклопедичної праці, робота над якою мала бути завершена до 2018 р. Інша частина матеріалів підготовлена в електронному варіанті.

Найновішою державною Програмою щодо охорони культурної спадщини, яка реалізується сьогодні, стали відповідні заходи у межах Національної програми «Велике будівництво». В Указі Президента України Володимира Зеленського від 18 серпня 2020 р. перед урядом України поставлено завдання розробити та затвердити порядок відбору проєктів ремонтно-реставраційних і консерваційних робіт на давніх архітектурних об'єктах. Ідеться, зокрема, про замки, інші фортифікаційні оборонні споруди, палацово-паркові комплекси. Кабінет міністрів зобов'язаний також сприяти розробці необхідної проєктної та іншої документації, проведенню робіт з консервації, реставрації, реабілітації, музеїфікації, ремонту й пристосування відповідних об'єктів. Має бути розроблена і затверджена науково-проєктна документація з визначення меж і режимів використання буферних зон об'єктів, що входять до списку, плани управління ними. Передбачено також забезпечити належну підготовку документів стосовно найменування визначних об'єктів національної культурної спадщини для внесення їх до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Програма «Велика реставрація» стартувала з початку 2021 р. Планується до 2024 р. реставрувати в Україні 150 історичних та культурних об'єктів [11]. Для реалізації Програми при Міністерстві культури та інформаційної політики створена експертна рада, яка у травні 2021 р. оголосила список проєктів, сформований у рейтинговому порядку.

Отже, в Україні від початків незалежності і до початку 2020-х рр. були втілені або продовжують втілюватися важливі державні пам'яткоохоронні програми. Загалом їх змістове наповнення слід оцінити як успіх у справі збереження та охорони національних культурних надбань. Водночас не можна не оминати складнощі, що супроводжували чи супроводжують їх реалізацію. Серед головних – недотримання пам'яткоохоронного законодавства, часто зумовлене безвідповідальністю, безпорадністю, а то й місницькими інтересами чиновників, недосконалість системи управління пам'яткоохоронною справою. Злободенними залишаються проблеми обмеженого державного фінансування діяльності з охорони нерухомих пам'яток, залучення додаткових позабюджетних коштів, нерідко відверте зазіхання комерційних структур на пам'яткоохоронні об'єкти чи прилеглі до них території. Не резервуються вагомі історико-культурні комплекси для наступної організації історико-культурних та природних заповідників. Актуалізує проблему доля пам'яток національної культурної спадщини, що потрапили у вир бойових дій, спричинених агресією путінської Росії та її поплічників на території Криму, частини Донецької і Луганської областей. Тому без вирішення перелічених вище та інших вагомих питань у нинішній пам'яткоохоронній справі примарними виглядатимуть прагнення нашого суспільства посісти гідне місце в сучасному європейському та світовому суспільно-політичному й культурному цивілізаційному просторі.

Література:

1. Худoley О. С. Пам'яткоохоронна справа незалежної України: історіографія проблеми ХХІ століття. *Вісник гуманітарного наукового товариства : наукові праці*. Вип. 20. Черкаси : ЧПБ імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України, 2020. С. 109–113.
2. Худoley О. С. Михайлівський Золотоверхий собор – перлина давнього Києва. *Наука і освіта 2005 : матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції*. Т. 18. Історія України. Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2005. С. 80–81.
3. Худoley О. С. Відтворення Успенського собору Києво-Печерської лаври як свідчення трансформаційних процесів у пам'яткоохоронній справі незалежної України *Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісії шістнадцятої наукової сесії Осередку Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Черкасах*, 12–31 березня 2005 р. / за ред. В. В. Масенка. Черкаси, 2006. С. 108–109.
4. Худoley О. С. Проблеми збереження та охорони пам'ятки історії та культури – острова Хортиця. *Європейська наука ХХІ століття : стратегія і перспективи розвитку – 2006 рік : матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції*. Т. 3. Історія. Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2006. С. 9–11.
5. Титова О. Деякі актуальні питання збереження культурної спадщини України. *Праці Центру пам'яткознавства*. Вип. 16. 2009. С. 5–10.
6. Денисенко Г. Г. Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини / відп. ред. В. Горбик. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2011. 289 с.
7. Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України» / Кот С. І. (відп. ред.), Денисенко Г. Г., Івакін Г. Ю., ін. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. 486 с.
8. Гоменюк В. М., Горькова А. О. Пам'яткоохоронні програми Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (1966–2018 рр.). *Праці Центру пам'яткознавства*. 2018. Вип. 34. С. 5–23.
9. Гаврилук О. Н., Гаврилук С. В. Історичний нарис пам'яткоохоронної справи. *Основи пам'яткознавства / наукові редактори Леонід Гріффен, Олена Титова / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК ; International Book Market Service Ltd., member of OmniScriptum Publishing Group. Бо-Басен (Маврикій)-Київ : LAP LAMBERT Academic Publishing, 2017. С. 420–483.*

10. Гаврилюк С. Пам'яткоохоронна діяльність в Україні: виклики сьогодення. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник*. Вип. XVI. Луцьк : КП ІАЦ «Волиньенергософт», 2020. С. 227–239.
11. Програма Президента «Велике будівництво» цього року розширюється «Великою реставрацією», залізничними перевезеннями та напрямком житлового забезпечення – Кирило Тимошенко. URL: <https://www.president.gov.ua/news/>
12. Історико-культурні заповідники України. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>
13. Указ Президента України «Про День Українського козацтва» від 07.08.1999 р. № 966/99. URL: <https://zakon1.rada.gov.ua>
14. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/527-2019-n#Text>
15. URL: <https://novynarnia.com/2021/07/24/likvid-zapovid>
16. Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.) : монографія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2020. 1020 с.
17. Регіональні особливості нерухомих пам'яток України монографія / кол. авт. : Бичковська Г. М., Гаврилюк О. Н., Гаврилюк С. В. та ін. ; під заг. ред. Л. О. Гріффена, О. М. Титової. Київ : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, 2017. 276 с.
18. Денисенко Г. Підготовка «Зводу пам'яток історії та культури України»: наукові напрацювання та перспективи в Україні. *Краєзнавство*. 2012. № 3. С. 118–125.
19. URL: <https://mkip.gov.ua/news/5432.html>